

מבוא

השומר הצעיר במבחן הזמן: היסטוריה והיסטוריוגרפיה

אביבה חלמיש ואלון גן

תנועת הנוער השומר הצעיר נוסדה במזרח אירופה בעשור השני של המאה העשרים בידי בני נוער שביקשו להתקרב אל התרבות היהודית ואל השפה העברית. בין מלחמות העולם הצטרפו בני נוער לתנועה גם מתוך מרד בדת, ובאמצע שנות העשרים נוסף לאידאולוגיה השומרית הסוציאליזם בגרסתו המרקסיסטית.

למן המחצית השנייה של שנות העשרים היה המתח בין הציונות לסוציאליזם אחד ממאפייניו הבולטים של השומר הצעיר. למייסדי הקיבוץ הארצי (1927) היה ברור שאי אפשר יהיה להגשים את שתי המהפכות, הציונית והסוציאליסטית, בו זמנית, והם ביקשו לפתור את הדילמה הזאת בעזרת 'תורת השלבים' (האטאפיזם), שהעניקה קדימות בזמן להגשמת הציונות על פני המהפכה הסוציאליסטית. המתח בין מרכיבי האידאולוגיה של התנועה נעשה מורכב יותר משום שהיה זה מתח דו-חזיתי: לא רק בין שני הרכיבים העיקריים של האידאולוגיה השומרית (שמאוחר יותר נוסף להם רכיב שלישי: אחוות עמים), אלא גם בין האידאולוגיה של התנועה לפרקסיס שלה. מתח זה נבע מהצורך להביא בחשבון שיקולי 'ריאל פוליטיק' של תנועה התיישבותית בעלת אינטרסים כלכליים, שבהמשך הייתה גם למפלגה. שנים רבות ניכר פער בין הדיבורים הרמים על סוציאליזם מרקסיסטי מהפכני לבין ההתנהלות הארצית, שהייתה ציונית. יתר על כן, הסוציאליזם המרקסיסטי היה מעצם מהותו מנוגד לאופי האנושי והקיבוצי של השומר הצעיר ולמנטליות ההומניסטית שלו.

מאז שנות השלושים נכרכו ברכיב הסוציאליסטי של האידאולוגיה השומרית אהדה, זיקה ואף הערצה לברית המועצות, שהתעצמו במהלך מלחמת העולם השנייה והגיעו לשיאן ככעשר השנים שבין אמצע שנות הארבעים לאמצע שנות החמישים. בראייה רטרופקטיבית, ברית המועצות הייתה מכשול, אבן נגף, במאמציו של השומר הצעיר ליישב את המתח עד כדי סתירה בין ציונות לסוציאליזם; הזיקה אליה או המונופול שהיה לה על הגשמת הסוציאליזם בעיני ההנהגה וחברים רבים, הכבידו והקשו על השילוב בין ציונות לסוציאליזם, סוציאליזם

בגרסתו השומרית שהיה חלק מתפיסת עולם הומניסטית של אמונה באדם, בחינוך וביכולתו של האדם להשתנות לטובה, ובא כהשלמה לציונות ולא במקומה.

השומר הצעיר החל את דרכו בתקופה של פריחת האידאולוגיות, ועם הזמן היה לתנועה בעלת משנה רעיונית סדורה. ובכל זאת, בתשתיתו הייתה החברותא, הצוותא. לא האידיאולוגיה עמדה בראש מעייניהם של רוב חברי התנועה, ועל פי רוב לא היה היתה הגורם המכריע בהחלטות להצטרף אליה, להישאר בה או לפרוש ממנה. תנועת הנוער הציעה למצטרפים אליה השתייכות לחבורה העוסקת בצופיות, מטיילת בחיק הטבע ומבלה יחדיו שעות על גבי שעות בשיחות נפש ובלמוד. אחד מסודות הקסם והמשיכה שלה בעיני הנוער היה החינוך המעורב, קיומן של מסגרות משותפות לבנים ולבנות. השומר הצעיר אפשר לבני הנוער לתת ביטוי ללכטיהם בכל תחומי החיים, והפעילות שבה נטלו חלק במסגרתו נגעה לא רק להשקפות מדיניות ולאידאולוגיה מופשטת, אלא גם למכלול האישיות, לרבות עולם הרגש. העדה השומרית, הקבוצה, החברותא האינטימית על שלל פעילויותיה, שימשה לרבים מחניכי התנועה מעין תחליף למשפחה; התנועה הייתה גורם מתחרה לבית הספר, ונחשבה המסגרת החברתית המשמעותית והחשובה ביותר בעיני רבים מחבריה.

השומר הצעיר צמח מלמטה, מן השטח. לא מבוגרים ייסדו את התנועה וניהלוה והיא לא הייתה שלוחת נעורים של מפלגה, אלא תנועה של נוער בשביל נוער ועל ידי נוער. רק שנים ספורות הפרידו בין המדריך לחניכיו. התנועה פיתחה 'תרבות נעורים' ושיטה חינוכית שהעניקה משמעות וחשיבות לנעורים בזכות עצמם, לא כפרוזודור לחיים, שהם 'הטרקלין', אלא כ'חדר' בפני עצמו.

העלייה לארץ ישראל והחברות בקיבוץ לא היו שלבים מובנים מאליהם בחייו של בוגר התנועה מלכתחילה, אלא התפתחו בהדרגה, כמענה למצבים משתנים. ראשוני הבוגרים של התנועה במזרח אירופה הגיעו לפרקם ולצומת שבה היה עליהם להחליט על המשך דרכם במועד שבו נפתחו שערי הארץ לאחר מלחמת העולם הראשונה. העלייה חוללה שינוי רב משמעות במהותו של השומר הצעיר כתנועת נוער, עד כדי יצירת מתח שגבל בניגוד אינטרסים בין צרכיה של התנועה החינוכית בגולה לבין עליית בוגריה לארץ ישראל, שדלדלה את שכבת המדריכים. לאחר זמן מה נפתרה בעיה זו על ידי שיגור שליחים מן הארץ להדרכת החניכים בשכבות הבוגרות יותר בגולה.

עם הקמת ראשוני הקיבוצים השומריים, וביתר שאת לאחר הקמת הקיבוץ הארצי, עבר השומר הצעיר מטמורפוזה: מתנועת נוער ציונית שקמה בגולה כתנועה אוטונומית על ידי נוער ולמען נוער כמענה לצורכי הנוער היהודי שם, לתנועת נוער שמודרכת בידי גוף חיצוני לה (הקיבוץ הארצי) שהיא מיועדת לשמש מאגר לגידולו.

השומר הצעיר נוסד בגליציה. לאחר מכן התפתחה השלוחה הוורשאית שלו. עם הזמן הוקמו קנים בארצות נוספות במזרח אירופה ובחלקי עולם אחרים. עד שפרצה מלחמת העולם השנייה הוא היה תנועה עולמית חוצת ימים שקניה פרושים ב-22 ארצות. כשפולין היא זירת פעילותה העיקרית. באותן שנים, עד מלחמת העולם השנייה, השומר הצעיר ראה

את תפקידו כמעט אך ורק בחינוך חניכיו והכשרתם לעלייה לארץ ישראל, נטה להתרחק מהזירה הפוליטית היהודית ונמנע מנקיטת עמדה לגבי בעיות היום-יום של הציבור היהודי הרחב בארצות שבהן פעל. במידה שהייתה לתנועה השפעה על הסביבה, היה זה בעיקר תוצר לוואי לפעילותה בקרב הנוער ובתנועה הציונית.

בזמן מלחמת העולם השנייה והשוואה עברה התפישה העצמית של השומר הצעיר שינוי רב משמעות לעבר תחושת אחריות לכלל. זמן קצר לאחר פרוץ המלחמה הוא מצא עצמו במצב דומה במידה רבה לזה שבתקופת הבראשית שלו: תנועת נוער אוטונומית ללא מקור סמכות חיצוני וללא הדרכה של מבוגרים. השליחים מארץ ישראל עזבו את אירופה הכבושה וכך גם השורה הראשונה של המנהיגות הפוליטית והציבורית – ציונים, בונדיסטים, אגודאים ואחרים. צעירים, שהיו כבני עשרים בעת שפרצה המלחמה, התייצבו בראש התנועה. הם נאלצו לקבל החלטות הרות גורל שהייתה להן השפעה על כלל הציבור, ללא יכולת להתייעץ עם מנהיגות התנועה, וכשהם נתונים בערפל של אי ידיעה ואי ודאות. במצב החדש שנוצר לא זו בלבד שחברי התנועה הנהיגו אותה בעצמם, אלא הם אף נטלו על עצמם להנהיג את כלל הציבור, ויחד עם חברי תנועות נוער אחרות נכנס השומר הצעיר לתוך החלל המנהיגותי בגטאות. בראשית המלחמה קיימו חברי התנועה פעילות שכוונה פנימה, אל המעגל התנועתי: פעילות תרבותית וחינוכית, דאגה לאספקת מזון ולקיום החיים בצורה מסודרת ומכובדת. בהמשך התרחבה הפעילות הזאת לציבור רחב יותר, וכללה מאמצים לשמור על צלם אנוש ולטפח יחסי רעות, עזרה הדדית ומירקם קהילתי בגטאות ובמקומות שבהם שהו חברי התנועה במהלך המלחמה. בשלב האחרון פנו חברי התנועה (עם חברי תנועות אחרות) במקומות אחרים, ובראשם ורשה, למרד בנשק, ובמקומות אחרים לניסיונות הצלה ובריחה.

השוואה שמה קץ למרכזיות של פולין כפרט ושל אירופה בכלל בפעילות של השומר הצעיר. היו ניסיונות לחדש את הפעילות התנועתית במזרח אירופה, והשומר הצעיר היה פעיל במחנות העקורים ובקרב ריכוזי היהודים במערב אירופה ובמזרח, אולם מרכז הכובד של פעילותו עבר לארץ ישראל.

הפעילות של השומר הצעיר כתנועת נוער בארץ החלה ב־1929, עם הקמת הקנים הראשונים במקווה ישראל, ברחובות ובחיפה. אחריהם קמו קנים ביישובים נוספים בעלי אופי עירוני ובקיבוצים. למורשת החינוכית שעוצבה בגולה נוספו מאפיינים ארצישראליים. החינוך השומרי בארץ היה בעיקרו חינוך לאומי ציוני, ואף כי שולבו בו היבטים סוציאליסטיים ומעמדיים, הדגש היה על חינוך משימתי לקראת שירות העם והמולדת, שכוון בראש ובראשונה להגשמה בקיבוץ: הקמת קיבוץ חדש או הצטרפות לקיבוץ קיים. חברי התנועה ובוגריה נטלו חלק במאמץ הביטחוני היישובי בהתיישבות, ב'הגנה' ובפלמ"ח. לאחר קום המדינה שירתו בוגרי התנועה העירוניים בנח"ל, בני הקיבוץ הארצי התבלטו בהתנדבותם ליחידות לוחמות ומובחרות והקיבוצים היו חלק ממערך ההגנה המרחבית לאורך הגבולות.

עוד לפני שהחלה הפעילות של תנועת הנוער בארץ ישראל נוסדו בה ראשוני הקיבוצים של בוגרי התנועה שעלו מאירופה מאז 1920. לנגד עיניהם של מייסדי הקיבוצים הראשונים של התנועה עמדו שתי הצורות הקיבוציות שהתפתחו קודם לכן בארץ ישראל: הקבוצה הקטנה, האינטימית, שנוסדה בימי העלייה השנייה (דוגמת דגניה), והקיבוץ רב החברים ששערו פתוחים לכול, שהיה מעין פיתוח של רעיון גרוד העבודה מימי העלייה השלישית (ברומה לעין חרוד). הקיבוץ השומרי התפתח כסינתזה של שתי הצורות הקיבוציות הקודמות, כשהוא משלב את האינטרוברטיות והאינדיבידואליזם שאפיינו את השומר הצעיר בראשית דרכו, עם התפיסה המהפכנית, המגויסת, שאימץ בהמשך. על פי המאפיינים של הכיוון הראשון צריכים היו בוגרי התנועה להקים יישובים בעלי אופי של עדה, חברותא, ברוח הקבוצה הקטנה, קיבוץ כמטרה וכדרך חיים; ואילו התפיסה המאוחדת יותר חייבה הקמת קיבוץ כמסגרת פוליטית, כתא מהפכני וכאמצעי להשגת מטרות לאומיות ומעמדיות. הסינתזה הייחודית שעשה השומר הצעיר בין השניים יצרה מסגרת התיישבותית שהיא בו בזמן יחידה אורגנית המתפתחת בהדרגה, וגם חלק מקולקטיב רעיוני ופוליטי גדול יותר. לא חבורה קטנה ואינטימית המתגדרת בתחומי הנקודה הבודדת ובונה את היחד השיתופי שלה, נוסח הקבוצה, ואף לא קיבוץ גדול, גדל ופתוח, הרואה עצמו בראש ובראשונה מכשיר להגשמת משימות לאומיות נוסח הקיבוץ המאוחד, אלא שילוב של השניים. קיבוץ שהוא גדול דיו להתקיים כיחידה חברתית וכלכלית עצמאית ולשלוח חברים לפעילות מחוץ לו, ובו בזמן מספר חבריו מאפשר שמירה על יחסי חברות וקירבה.

הקיבוץ הארצי הגדיר את עצמו מלכתחילה לא רק כתנועה התיישבותית אלא גם כזרם פוליטי, ובשנת 1946 התמסד השומר הצעיר (הקיבוץ הארצי והמסגרת העירונית המקבילה לו, הליגה הסוציאליסטית, שנוסדה ב־1936) והיה למפלגה לכל דבר. מפלגה זו, שנשאה את השם השומר הצעיר, התאחדה ב־1948 עם המפלגה לאחדות העבודה-פועלי ציון שמאל, ויחד הן הקימו את מפלגת הפועלים המאוחדת (מפ"ם). זו התפלגה ב־1954 פחות או יותר לפי קווי התפר שבין מייסדיה, והשומר הצעיר נטל את השם מפ"ם. בשנת 1969 הצטרפה מפ"ם למערך עם מפלגת העבודה; בשנת 1984, עם הקמת ממשלת האחדות הלאומית, פרשה ממנו; וב־1992 הייתה בין מקימי מרצ.

צמד המילים 'השומר הצעיר' מגדיר אפוא שלוש מסגרות ארגוניות: תנועת נוער, תנועה קיבוצית ומפלגה. השומר הצעיר היה תנועת הנוער הציונית הראשונה. הוא שימש מודל חיקוי לתנועות שנוסדו אחריו והיה תנועת הנוער היהודית הגדולה ביותר עד השואה. היום, כמאה שנים לאחר שנוסדה, תנועת הנוער עדיין פעילה ואף מתחדשת. הקיבוץ הארצי מיסודו של השומר הצעיר היה גורם מרכזי בהתיישבות החקלאית השיתופית והטביע חותם של קבע על מפת הארץ, עם למעלה משמונים קיבוצים שעתה משולבים בתנועה הקיבוצית. בפעם האחרונה שהתייצבה מפ"ם לבחירות באופן עצמאי (1988) היא קיבלה שלושה מנדטים, וכיום היא נחלת ההיסטוריה.

במלאת מאה שנים לתנועת הנוער השומר הצעיר מביא גיליון זה של ישראל מאמרים פרי עטם של חוקרים מתחומי דעת שונים. בחרנו להפנות את המבט בגיליון זה בעיקר אל תנועת הנוער ואל התנועה הקיבוצית, ולהותיר את המפלגה כמעט לגמרי מחוץ למעגל הדיון. המחקר על השומר הצעיר, הקיים והמתהווה, הוא רחב ומגוון, ואין אנו מתיימרים, למצות את כל השפע בגיליון אחד, ובוודאי אין כוונה להגיש סיכומים ומאזנים. אנו מבקשים להוסיף עוד אריח לפסיפס זה ולהעשירו.

הגיליון, הבנוי שערים-שערים, נפתח בסקירת מצב המחקר מאת יזהר בן נחום. מסקירתו עולה שחקר השומר הצעיר עובר תהליך של אקדמיזציה: כתיבה תנועתית פנימית, 'רשמית' ו'מטעם', מפנה את מקומה לספרות מבוססת מחקר הנשענת על הארכיון העשיר של התנועה לזרועותיה. ועדיין, חלק נכבד מהכתיבה האקדמית על התנועה (ובכלל זה הגיליון המונח לפניכם) נעשה בידי בוגריה. בן נחום סוקר תהליכים מרכזיים בהתפתחות המחקר על השומר הצעיר ומצביע על נושאים שעדיין דורשים השלמה ומחקר בעתיד.

השער הראשון, 'התנועה החינוכית', נפתח במאמרו של יובל דרור, המתאר ובוחר תהליכי יסוד בהתפתחות החינוך השומרי. דרור מצביע על המגוון היצירתי הנרחב של מסגרות חינוכיות שצמחו בערוגת השומר הצעיר, סוקר את עקרונות היסוד שהנחו את מעצבי שיטת החינוך השומרי הן בתחום החינוך הפורמלי והן בתחום החינוך הבלתי פורמלי ומבקש לבחון אם העקרונות שעוצבו בגולה בראשית המאה העשרים מתקיימים גם כיום. מאמרה של רונית כרמלי עוסק אף הוא בתנועת תנועת הנוער בארץ. כרמלי בוחנת את יחסם של חניכי המוסדות החינוכיים של השומר הצעיר לברית המועצות ומנסה לעמוד על ההקשרים בין הזיקה לברית המועצות לבין אורח החיים וסגנון החיים השומרי שעוצבו במוסדות אלה. לטענתה, האהדה לברית המועצות כמייצגת 'כוחות האור' מחד גיסא והיחס השלילי לאמריקה כמייצגת 'כוחות השחור' מאידך גיסא, שימשו אמצעי לשמירת הייחוד של חניכי השומר הצעיר ולהתבדלותם מתנועות הנוער האחרות.

אחרונה בשער זה היא מסתו של מוקי צור על השפעתו של מרטין בובר על השומר הצעיר והקשרים בינו לבין חברי התנועה. בובר, אף שלא היה איש השומר הצעיר, השפיע על עיצוב דרכה של התנועה, אם כי, לאחר שהשומר הצעיר פנה לעבר המרקסיזם, הוא זכה ליחס אמביוולנטי וההסתייגות ממנו אף גברה משום שנשאר בגולה. הפרשנות הבובריאנית לעולם היהדות בכלל ולעולם החסידות בפרט, תפיסת תיקון האדם ותיקון העולם, גישתו הדיאלוגית בדבר יחסי-אני-אתה, יחסו ל'שאלה הערבית' ותפיסתו את מושג החברותא, כל אלה הזינו את עולמם הרוחני של אנשי השומר הצעיר. במאמר נחשף גם פרק של קשר בין בובר לבין קיבוץ הזורע.

מאמרו של אלי צור על שליחי הקיבוץ הארצי לתנועת הנוער באירופה לפני השואה ואחריה פותח את השער 'לנוכח השואה'. צור מציג את השליח כמתווך עצמאי בין המרכז בארץ לתנועה החינוכית בגולה ואת מוסד השליחות כמשמר הקשר בין התנועה בגולה לארץ במשך כחצי יובל שנים. המאמר עוקב אחר הגלגולים שעבר מוסד השליחות לאורך

הזמן באמצעות דיון בשלושה שליחים: אלעזר פרי, שהיה שליח לגליציה בראשית שנות השלושים; צבי לוריא, שליח להנהגה העליונה בפולין בשלהי שנות השלושים; ומשה צ'יזיק (כליף) שפעל בסוף שנות הארבעים והיה השליח האחרון לתנועה הפולנית.

עינת נחמיאס פותחת אשנב לעולמם של חברי ההשלמה הגרמנית בקיבוץ מעברות, שלושים נערים ונערות, רובם הניכי השומר הצעיר בגרמניה, שהגיעו לקיבוץ בחורף ובאביב של שנת 1939 במסגרת עליית הנוער. נחמיאס מנתחת את הנושאים העולים מתוך הפרוטוקולים של השיחות שהקבוצה ניהלה במשך חמש שנים (מאי 1939 עד מאי 1944), עלוני הקבוצה וראיונות שערכה עם חברי הקבוצה בשנים 2009–2010, מצביעה על פער בין מה שאמרו וכתבו אז לבין מה שהם חשים בדיעבד, ומנסה להתחקות אחר הסיבות לפער זה. במאמר על השומר הצעיר הפולני באסיה התיכונה בשנים 1941–1945 מתארת רות בראודה ז"ל, את חייהם של כ־400 חברי השומר הצעיר מפולין ששהו באסיה התיכונה הסובייטית, ומציגה את ניסיונותיהם לקיים אורח חיים שומרי וזיקה לארץ ישראל למרות יחסו העוין של המשטר הסובייטי. המאמר דן גם בדילמות הרעיוניות של חברי תנועה אלה, ובראשן: איך לגשר בין נאמנות לברית המועצות שהקיבוץ הארצי סגד לה לבין עמידה על מרכזיותה של הציונות ואיך ליישב בין הערצת ברית המועצות לבין המציאות שאליה הם נחשפו. למרבה הצער רות בראודה הלכה לעולמה במהלך הכנת הגליון. יהי זכרה ברוך.

אביהו רונן עורך דיון השוואתי בפעילות השומר הצעיר בפולין ובהונגריה בתקופת השואה, ומציע את תפיסתו המיוחדת של השומר הצעיר כתנועת אוונגרד, שרווחה בשורתיו משנות השלושים ואילך, כמפתח להבנת האופי השונה של פעילותו בכל אחת מן הארצות. רונן מתחקה אחר הסיבות והמניעים שגרמו לתנועה בהונגריה לבחור בדרך התמודדות שונה מדרך ההתמודדות שנבחרה בפולין: בעוד דפוס התגובה בפולין על ההשמדה היה לחימה, תוך שלילה מוחלטת של אפשרויות ההצלה שעמדו לפני חברי התנועה במקצת מן המקומות, דפוס התגובה של השומר הצעיר בהונגריה התעצב בקוטב ההצלה.

נושא השער השלישי של הגליון הוא 'הקיבוץ הארצי בשנות המדינה'. הוא נפתח במאמרם של אלון פאוקר ותמר שכטר, הבוחן את תגובות החברים והמנהיגות הזוטרה נוכח השינויים שחלו בעקבות הקמת המדינה והנהגת הממלכתיות מצד אחד ואל מול הדרישות של הנהגת הקיבוץ הארצי מן העבר האחר. שכטר ופאוקר מנתחים את המתח שנוצר בין 'ההנהגה ההיסטורית' שהמשיכה לטפח את הרוח המשימתית של תקופת טרום המדינה לבין רצון החברים לעשות לביתם ולעסוק בסוגיות הקשורות לאורח החיים הקיבוצי, אגב ייחוד תשומת לב לסוגיית הנשים, במטרה לבחון כיצד השפיעו מעמדן התעסוקתי והציבורי ומקומן כאימהות בחינוך המשותף על שאיפותיהן.

מתום מלחמת העולם השנייה ועד אמצע שנות השישים התלבט הקיבוץ הארצי בשאלת השילומים מגרמניה. עפר בורד עוסק בסבך הדילמות אשר נגזרו מנושא טעון ומורכב זה. 'השאלה הגרמנית' העמידה את הקיבוץ הארצי במבחן מתמיד של מתחים בין מגמות שונות וסותרות: שלילה רעיונית מול תועלת כלכלית, גרמניה המערבית מול גרמניה המזרחית,

כסף ציבורי לעומת כסף פרטי. הקבוץ הארצי ניסה לנתב את דרכו בתוך סבך מתחים זה, ולמרות הקו האנטי-גרמני המוצהר, כספי השילומים היו למרכיב חשוב בביסוס הכלכלי של קיבוצי התנועה.

טל אלמליח בוחן את השפעת מורשת תנועת הנוער על הקיבוץ הארצי ומפ"ם. לטענתו, ההתבססות של הקיבוץ הארצי ומפ"ם על אתוס תנועת נוער הייתה מקור עוצמה וחולשה גם יחד: תחילה מורשת תנועת הנוער שימשה בסיס להקמת הקיבוץ הארצי ומפ"ם, אך בהמשך היא הייתה הגורם המרכזי בכישלון ליצור תנועה קיבוצית-פוליטית בעלת משקל של ממש ותרמה לאי הסתגלותן של השתיים לעידן המדינה. במבט מקיף על מאה שנות השומר הצעיר מסכם אלמליח, שתנועת הנוער שרדה כגוף נפרד תוך שהיא מתאימה את האתוס שלה למציאות המשתנה, בעוד הקיבוץ הארצי ומפ"ם הפכו להיסטוריה.

לפעילות התרבותית הייתה משמעות רבה בחיי חברי התנועה על זרועותיה הארגוניות. יתר על כן, השפעתו התרבותית והחברתית של השומר הצעיר, ובכלל זה מוסדות תרבות כמו ספריית פועלים וצוותא, חרגה מן המעגלים הארגוניים שלו וחלחלה אל חלקים נוספים של החברה היישובית והישראלית. מקצת מעניינים אלה נדונים בשער 'תרבות וספרות', החותם את הגיליון.

במאמר שכותרתו 'הספרות ככלי בשירות הרעיון', בוחנת שולה קשת את היחסים המורכבים שבין ספרות, תרבות ואידאולוגיה, כפי שהם משתקפים בגיליונות הביטאון השומר הצעיר. קשת עוסקת במשמעויות השונות הנגזרות מאימוץ הגישה המרקסיסטית כנייר הלקמוס לבחינת יצירות התרבות, הספרות והתאטרון על ידי הכותבים בביטאון. היא מראה כיצד מבקרי התרבות של הביטאון אימצו בקנאות את גישת הריאליזם הסוציאליסטי, ושפטו בחומרה כל סטייה ממבע תרבותי שלא הלם את דרישותיה של אסכולה זו.

יעל דר עוסקת בהשפעתם של הערכים של השומר הצעיר על החברה שמחוץ לו. במאמרה, שעניינו ספרי הילדים של הוצאת הספרים של הקיבוץ הארצי – ספרית פועלים (נוסדה בשנת 1939), טוענת דר שסוד העוצמה של מערכת ספרי הילדים של ספרית פועלים כ-15 השנים הראשונות לפעילותה היה יחסיה המורכבים עם החינוך המשותף. היא מצביעה על נוכחותם של שני דגמים מתחרים: חלוציות חינוכית קולקטיביסטית ואנטי-בורגנית (שקידמה את הלינה המשותפת והחינוך המשותף) וחלוציות ספרותית (מודרניסטית), שאת שתיהן טיפחה ספרית פועלים.

השירה בציבור הייתה חלק בלתי נפרד מההוויה התנועתית של השומר הצעיר. היה לה אופי חברתי, חינוכי ותרבותי, והיא צרובה בזיכרוןם של בוגרי התנועה כחוויה מגבשת ומרוממת רוח. במאמר החותם את הגיליון מציג נתן שחר את השירה בציבור ורפטואר השירים בתנועת השומר הצעיר. הוא מתייחס לא רק למה שרו אלא גם לאיך, היכן ומתי, מביא שלל דוגמאות מן השירונים התנועתיים ומפנקסי השירים האישיים, ופורש רפרטואר שירים עשיר שהוא חלק בלתי נפרד ממורשת התנועה ושניתן ללמוד ממנו על תולדותיה ועל הווייתה.

לאורך שנים הגדיר עצמו השומר הצעיר כאופוזיציה רעיונית לזרם המרכזי בתנועת העבודה ולשלטון ביישוב ובמדינה. בשדה הפוליטי הוא ישב רוב הזמן הרחק מהגה הביצוע ומשולחן קבלת ההחלטות. אך גם כשהיה מחוץ למעגלי השלטון הוא היה בתוך מעגל העשייה ולא חדל לשאת בעול המעשה ולהשתתף בביצוע בתחומי ההתיישבות והביטחון, גם כאשר הפעולות עמדו בניגוד לעקרונותיו החינוכיים והפוליטיים. תרומתו הסגולית מצויה בחינוך, בתרבות, בהתיישבות ובביטחון; גם המבקרים והיריבים של השומר הצעיר אינם מכחישים את הישגיו בתחומים אלה. כיום, על רקע תהליכים ותופעות המתרחשים בחברה הישראלית דומה שתנועת הנוער מחדשת ימיה כקדם, והתארכות תקופת הנעורים אל מעבר לשנות השירות הצבאי הולידה את תנועת הבוגרים שלה. התנועה הקיבוצית, שהשומר הצעיר הוא חלק ממנה, מתמודדת במגוון דרכים עם השינויים שחלו בסביבתה ובתוכה פנימה והקיבוצים עוברים תהליכי התחדשות והסתגלות למאה העשרים ואחת. בשל כל אלה עשוי השומר הצעיר לשוב ולתרום לחברה הישראלית מעל ומעבר לגודלו המספרי, ולחוקרים מתחומי דעת שונים תציע התנועה כר נרחב ללימוד נוסף ולהתבוננות מחדשת.